

РОЗВИТОК ІСТОРІЇ ІДЕЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджується процес розвитку і становлення поглядів на правову державу, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сучасною українською правовою думкою. Автор робить висновок про те, що розвиток ідеї правової держави продовжувався сторіччями, однак його принципи закріплені в конституціях ряду держав лише в ХХ столітті.

Протягом багатьох століть розвивалося і вдосконалювалося суспільство, виникали нові форми співіснування індивідуумів, змінювалися погляди людей щодо взаємодії між собою. Ще з давніх часів існували прогресивні ідеї утворення людської спільноти, а потім і побудови держави на засадах справедливості, гуманізму та законності. У Середні віки до цих вимог додалися верховенство права, рівність перед законом, розподіл владних повноважень і з'явилася назва держави, яка б мала такі риси, – правова держава.

Зараз значно розвинулася правознавча думка, що дало змогу на основі досягнень минулих поколінь розвинути сучасну теорію правової держави та перевести це вчення в якісно новий ракурс. Останнім часом все більше уваги приділяється не теоретичному розвитку правової держави, а питанням, вирішення яких дало б змогу побудувати таку державу в реальному житті.

Багато держав поставили собі за мету побудувати правову державу, але жодна з них не досягла цього. В деяких країнах виникають однакові проблеми на етапі державного будівництва. Не є виключенням і Україна. Тому вивчення історії ідеї правової держави є надзвичайно важливим процесом сучасного розвитку української правової думки.

Теорія правової держави формувалась протягом великого історичного періоду розвитку людства. Через це існує багато літератури, у якій ця проблема піддається аналізу і яка охоплює поетапний розвиток теорії правової держави від стародавніх часів до сучасності.

Серед сучасної літератури слід відзначити навчальний посібник Є.Ф. Безродного, Г.К. Ковальчука, О.С. Масляного. Зібрання основних світових ідей в одному посібнику допомагає проаналізувати зміни, що виникали в поглядах щодо теорії правової держави, та порівняти сучасний розвиток теорії правової держави з досягненнями минулих поколінь [1]. Велике значення в цьому мають і праці професора Нерсесянца, в яких подаються не лише історичні дослідження, але й розробки самого автора [2].

Поняття «правова держава», основні принципи правової держави ми можемо знайти в підручнику «Правознавство» М. Настюка [3] та в «Правознавстві» авторського колективу під керівництвом А.М. Колодія [4]. Хоча слід відзначити, що у різних джерелах поняття «правова держава» подається по-різному, немає однозначності й у визначенні принципів правової держави.

Тому вважається за необхідне розкрити поняття правової держави, виявити шляхи формування та вдосконалення ідеї правової держави від минулого до сучасності, дослідити розповсюдження сучасної ідеї правової держави в Україні.

Поняття «правова держава» [5, с. 67] поширене в юридичній науці й конституційному праві. Ідеї правової держави знайшли своє відображення в конституціях багатьох країн світу: Німеччини, Іспанії, Італії, Франції, України, Росії, Білорусії, Болгарії, Чехії, Угорщини,

Словенії [6, с. 82]. Однак це поняття не має однозначного визначення. У наш час, як і в минулі часи, політики, філософи, юристи – представники різних ідеологій і політичних уподобань – убачають у ньому різну суть.

Ідея правової держави в розумінні верховенства чинних законів сягає в далекі часи античного світу. Аристотель, Платон, Геракліт, Цицерон у пануванні законів вбачали запобігання сваволі і міць держави.

Платона можна вважати одним з перших давньогрецьких філософів, який у систематичній формі подав своє розуміння держави. Суспільно-політичним питанням Платон присвячує два найбільших своїх твори – «Держава» та «Закони» [7]. Платон висунув свій проект ідеальної держави, який є першою соціальною утопією в історії суспільства. Ідеальна держава, згідно з філософією Платона, повинна бути заснованою на засадах справедливості. Але Платон передбачав жорстку ідеологічну диктатуру влади. Платонівська держава – це теоретична схема утопічної держави, в якій життя суспільства підпорядковується державному контролю [7, с. 52].

Ідеї піднесення ролі прав у Стародавній Греції, Стародавньому Римі та інших рабовласницьких країнах були позбавлені гуманістичної основи. Це були ідеї, що відбивали інтереси лише панівної частини тогочасного суспільства – рабовласників. Доля ж сотень тисяч рабів майже не бралася до уваги.

Найбільш яскравим прихильником рабовласницької держави античного світу був Аристотель. Відхиляючи «ідеальну державу» Платона, він пропонує свою теорію держави, засновану на рабовласництві. Ця держава, на думку Аристотеля, являє собою найкращу форму людської спільноти. В ній влада має належати не багатим і бідним, а середньому прошарку рабовласників. «У кожній державі ми зустрічаємо три класи громадян: дуже заможні, дуже бідні й треті, які стоять в середині між тими та іншими» [8, с. 115]. Рабство як явище Аристотель вважав існуючим від природи. Найкращими формами держави Аристотель називав: монархію, аристократію, політію. Внутрішній взаємозв'язок права і держави філософ сформулював так: «Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить критерієм справедливості, є регуляційною нормою політичного спілкування» [8, с. 117].

Античні філософи та правознавці зв'язували державу правом і показували необхідність існування в державі правових законів, що панували б над державними структурами, були б мірилом справедливості дій держави та її чиновників і регулювали політичні відносини.

Важливий крок у напрямку формулювання теорії правової держави зробив давньоримський вчений Марк Тулій Цицерон. Він писав: «Закон – опора того високого становища, яким ми користуємося у державі, основа свободи, джерело правосуддя: розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені у законах» [9, с. 215]. Філософ розглядав державу як публічно-правову спільність, як справу народу. На його думку, народ – це не всяке об'єднання людей, зібраних до купи хоч би в який спосіб. Народ – це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільності інтересів [9, с. 59]. Перевершивши своїх учителів: Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерон показав державу як правову форму організації загальної справи. Право, за Цицероном, є необхідним джерелом державності [9, с. 67]. Згідно з концепцією цього мислителя, держава є правовою не тому, що її органи дотримуються своїх же законів, а через те, що держава, власне, це право – природне право народу, узгоджене і впорядковане. З його концепції випливає вимога про відповідність державних законів природному праву. Тільки такі закони, з погляду Цицерона, є справедливими. Вчений вважав, що законами слід закріплювати не тільки міру влади, а й міру підкорення [9]. Він сформулював дуже важливий принцип права, стверджуючи, що чинність закону

поширюється на всіх. Цицерон відстоював формальну правову рівність усіх громадян, рівність їхніх прав і водночас відкидав фактичну майнову, розумову, службову та іншу рівність. Він визначав державу як загальний правопорядок. Захист свободи громадянина, його прав як складової правопорядку та всієї державності – це не приватна, а загальна справа держави.

Поширення християнства в Європі спричинило певні зміни в оцінці ролі права. Видатний християнський теолог IV – V ст. н.е. Аврелій Августин піддає гострій критиці право рабовласницького Риму як таке, що суперечить праву, наділеному «божественною благодаттю» [1, с. 47]. Згодом ці ідеї знайшли яскравий прояв у трактаті християнського мислителя Фоми Аквінського [1, с. 50], у якому стверджувалася ідея держави і права як тих, що є елементом Божого управління Всесвітом і засобом сприяння загальному благу. Отже, закладається ідея не просто значущості права в житті держави, а права як інструменту забезпечення добра і справедливості для всіх людей.

Та відомий філософ Гоббс вважав, що державній владі має підпорядковуватись і церковна влада [10, с. 8]. Гоббс відстоював теорію сильної централізованої влади, створеної шляхом суспільного договору. Така влада забезпечує політичний порядок і виживання людства. Суспільний договір дає мир «лише одним шляхом, а саме шляхом зосередження усієї влади й сили в одній людині, або в зборах людей, які більшістю голосів могли б звести всі волі громадян в єдину волю» [10, с. 10-24]. Необмежена влада держави розповсюджувалась Гоббсом як на поведінку, так і на світогляд людини. Хоча Гоббс був монархістом, він визнавав можливість існування необмеженої державної влади в різних формах.

Таким чином ми бачимо, що ідеї про правову державу античних класиків розвинули й доповнили мислителі Середньовіччя і Нового часу. Вони помітно вплинули на становлення і розвиток таких прогресивних теорій, як поділ влади, конституціоналізм, правова державність, відіграли значну роль у критиці феодальної нерівності, привілеїв і беззаконня, в подоланні середньовічних теологічних концепцій про державу і право, у ствердженні ідей формальної рівності та свободи людей.

У XVIII ст. розвиток ідеї правової держави в Європі значною мірою обумовлюється прагненням протидіяти всевладдю чиновницько-бюрократичних апаратів тогочасної монархії. Так, Локку належить заслуга висунення вперше в історії політичної думки ідеї розподілу верховної влади на законодавчу, виконавчу і федеративну, так як за умов їхньої незалежності одна від одної можна забезпечити права особистості. Суб'єктивні права він вважав такими, що встановлюються з волі держави і полягають у тому, щоб кожна людина мала постійні правила для життя і спілкування в суспільстві, встановлювані законодавчою владою, що утворена в державі. Філософ розглядав ці права як свободу діяти згідно з власним бажанням у всіх випадках, коли це не заборонено законом, і не бути залежним від постійної невизначеної, невідомої самовладної волі іншої людини [1, с. 95]. Локк фактично виступає як теоретик конституційних режимів, за яких закон і виконавча влада підпорядковані правосуддю і природному праву. Політична система стає поєднанням народу і держави, у якому кожен з них повинен відігравати свою роль в умовах рівноваги і контролю. Вчений не тільки констатував поділ влади, а й установив ієрархічність її гілок, вважаючи законодавчу владу верховною (але не абсолютною), запропонував нормативне закріплення стримувань і противаг. Ці ідеї філософа були покладені в основу буржуазного конституціоналізму, що виник у XVII столітті.

Ідею Джона Локка про розподіл влади розвинув інший відомий філософ та юрист Шарль Луї де Монтеск'є. Він вважав, що розподіл влади має бути за будь-якої форми правління, як при монархії, так і при демократії. Спираючись на вчення Локка, Монтеск'є обґрунтував необхідність у демократичній державі поділу влади на

законодавчу, виконавчу та судову гілки, які повинні бути незалежними одна від одної. Законодавча влада має належати парламенту, виконавча – королю, судова – незалежному суду присяжних. Кожна з названих гілок влади повинна мати стримування і противаги з метою недопущення узурпації однією владою інших владних повноважень [11]. Лише за таких умов існування самостійних, незалежних одна від одної гілок влади людина може отримати повну свободу, бути вільною у виборі певного варіанта поведінки в межах чинних у державі законів. Якщо в суспільстві не забезпечено реалізації прав і свобод людини та громадянина, не проведено поділу влади на вищезгаданих засадах, це суспільство не має конституції і не може вважатися демократичним. Монтеск'є розглядав поділ і взаємне стримування гілок влади як головну умову забезпечення політичної свободи. Тільки подібний державний устрій, у якому всі ці влади розділені, може забезпечити таке положення, за якого нікого не будуть примушувати робити те, до чого його не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє [11, с. 100-105]. Концепція поділу влади у Монтеск'є, що стала основою буржуазного конституціоналізму і теорії правової держави, вирізнялася, порівняно з попередніми теоріями поділу влади, значною новизною, а саме: він об'єднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення самого механізму поділу влади, а в систему влади ввів ще й судову владу як незалежну. Ця концепція Монтеск'є мала великий демократичний зміст і не втратила свого значення до цього часу.

Значний вклад у розвиток ідеї правової держави зробив видатний німецький філософ Еммануїл Кант. У правовій філософії Канта – одного з перших авторів, який обґрунтував буржуазний лібералізм, – яскраво вирізняється конфлікт ліберальних і естетичних нотаток. Він – прихильник справедливості, а водночас не залишає людині можливості відстоювати справедливість, протистояти тиранії: справедливою організацією суспільства, на його думку, повинно бути встановлення «вічного миру» [12, с. 200]. Досягти цього в майбутньому можна завдяки утворенню федеративного союзу незалежних рівноправних держав республіканського типу. У такому суспільстві, на думку Канта, особі буде забезпечено реалізацію повної свободи й недоторканості. Правова держава, за Кантом, характеризується не як емпірична реальність, а як ідеальна теоретична модель, що нею слід керуватися як вимогою розуму і метою наших зусиль у практичній організації державно-правового життя.

Концепція філософії Канта направлена проти феодалізму та абсолютизму.

Термін «правова держава» [1, с. 67] введено до наукового обігу німецьким юристом першої половини XIX ст. Р. фон Модем. Теорія правової держави стала підсумком багатовікового розвитку політичного життя і правової думки цивілізованих країн.

У Росії ідея правової держави набуває розвитку з XIX ст., але ще у другій половині XVIII ст. професор права Московського університету, член Російської академії наук С. Десницький та вчений і дипломат В. Малицький відстоювали ідею рівності права усіх людей і націй, верховенство права, засуджували кріпацтво [2, с. 67]. Ідеї правової держави розроблялись відомими юристами М. Коркуновим і П. Новгородцем [2, с. 195]. Значну увагу ролі права у державі приділяв філософ В. Соловйов, вбачаючи в ньому поєднання інтересів «особистої свободи і загального блага» [2, с. 69], необхідну умову для подолання зла, «щоб світ не перетворився в пекло» [2, с. 69].

Глибокі розробки питань становлення правової держави на початку XX ст. здійснено українськими вченими-юристами Б. Кістяківським і С. Котляревським. Після революції 1905 р. Б. Кістяківський у відомому збірнику «Вехи» публікує статтю «На захист права», у якій виступає переконаним прибічником непорушності права і застерігає інтелігенцію, яка у своїй революційній діяльності вважала за можливе не зв'язувати себе правовими нормами і навіть боротися проти «деспотизму закону» [2, с. 300],

про можливі непередбачені наслідки таких поглядів. Це положення було покладене Б. Кістяківським в основу докторської дисертації, яку він захистив 1917 р. і після того став деканом юридичного факультету Київського університету.

Таким чином, слід зазначити, що:

- історія вчення про правову державу охоплює систему ідей, думок, концепцій, без знань і врахування яких є неможливим теоретичне розроблення концепції правової держави;
- без теоретичної моделі правову державу не втілити в практичне життя під час розбудови державності й правової системи України;
- використовуючи метод історизму, слід зважати на досвід минулого, його позитивні та негативні аспекти, щоб не припускатися помилок під час розбудови правової соціально-відповідальної держави в Україні.

І нарешті, розвиток ідеї правової держави тривав століттями, але його закріплення в конституціях низки держав відбулося лише у XX столітті, що може бути предметом іншого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масляний О.С. Світова класична думка про державу і право: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 391 с.
2. Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. – М.: Юридическая литература, 1995. – 300 с.
3. Правоведение: Учебник: Пер. с укр. / Под ред. М. Настюка. – Львов: Світ, 1995. – 288 с.
4. Правознавство: Підручник / Керівник авторського колективу А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
5. Котюк В. Основи правознавства: Підручник. – К., 2002. – 390 с.
6. Селиванов А. Проблемы законотворчества и Конституционный Суд Украины // Голос Украины. – 2004. – 7 сентября.
7. Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – М., 1990. – Т. 3. – 450 с.
8. Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М., 1978. – Т. 1. – 350 с.
9. Цицерон. Диалоги о государстве и законах. – М., 1966. – 250 с.
10. Гоббс Т. Сочинения. – М., 1992. – Т. 1. – 450 с.; Т. 2. – 390 с.
11. Монтескье. Избранные произведения. – М., 1955. – 280 с.
12. Кант И. Сочинения: В 6 т. – М., 1965. – Т. 2. – 300 с.

Е.С. Терзи

Развитие истории идеи правового государства

В статье исследуется процесс развития и становления взглядов на правовое государство, начиная с древнейших времен и заканчивая современной украинской правовой мыслью. Автор делает вывод о том, что развитие идеи правового государства продолжалось столетиями, однако его принципы закрепились в конституциях ряда государств лишь в XX веке.

O.S. Terzi

The Development of the History of the Idea of Legal State

This research article investigates the process of development and formation of the views on legal state beginning from the ancient time till modern Ukrainian legal thought. The author of the research comes to the conclusion that the development of the idea of legal state had been continuing for centuries but its principles were reflected in the constitutions of a number of states only in XX century.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2008.